

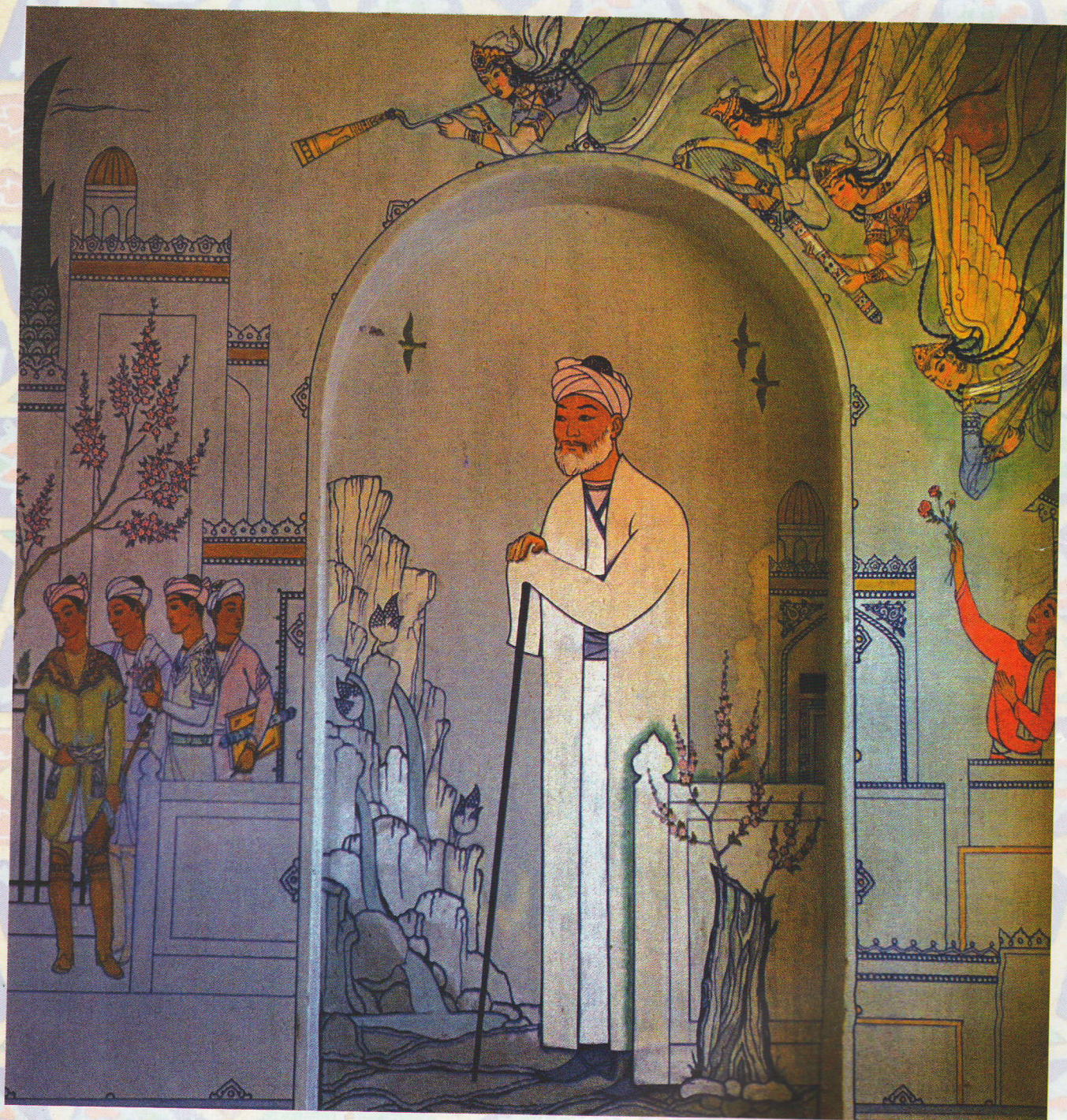
2015/1

GULISTON

Kim, bu ma'nida Navoiy ruhi homiydur mango

Улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий бутун умри давомида адаб аҳлига раҳнамо ва ҳомийлик қилиб келганлиги билан ўрта аср ўзбек ва форс-тожик адабиёти, маданий ҳаётида чуқур из қолдирган. Унинг бевосита моддий ва маънавий кўмаги остида ўнлаб шоирлар ижод этганлар, тарихий асарлар ёзиш кенг рағбатлантирилган, тасвирий санъат усталарининг ишига ҳам алоҳида эътибор берилган. Навоийнинг ўз замондошларига кўрсатган бебаҳо ёрдамлари борасида жуда кўп тазкиранавислар, тарихчилар, шоирлар, олимлар ўз асарларида шохидлик билдириб кетганлар. Давлатшоҳ Самарқандий, Муъиниддин Исфизорий, Абдулғафур Лорий, Абдулвосеъ Низомий, Мирхонд, Хондамир, Султон Али Машҳадий, Атоуллоҳ Ҳусайний, Атоуллоҳ Асилий, Ҳусайн Кошифий, Мир Ҳусайн Муаммоий, Шамсиддин Бадахший ва яна ўнлаб Навоий замондошлари асарларида фақатгина шохидлик зикрларини эмас, балки уларнинг Навоий шаънига битган турли мадҳияларини ҳам учратамиз. Жумладан, Камолиддин Ҳусайн воиз ал-Кошифий «Жавоҳир ут-тафсир» асари дебочасида Навоийнинг унга кўрсатган ёрдами, маслаҳатлари ҳақида гапириб ўтар экан, замондошларининг эътирофини умумлаштириб, шундай ёзади:

**Гавҳари дуржи каромат, ахтари буржи камол,
Офтоби авжи ҳашмат, сояи лутфи илоҳ.
Шаҳсувори арсаи иззат Алишер он ки ҳаст,
Волию-л аҳбобу довари давронпаноҳ.
Мустафиз аз нафҳаи гулзори фазлаш жону дил,
Мустанир аз ламъаи рои мунираш меҳри моҳ.
Давлати ў бо жаҳону, рифъати ў бо сипеҳр,
Фош мегўянд ҳар дам аз сари тамкину жоҳ.**

(Мир Алишер мурувватли, саховатлилар ичида гавҳар янглиғ, камолот осмонидаги юлдуз, буюклик чўққисида нур сочар куёш. Илоҳий лутф каби унинг лутфи беҳаду беминнат. Унинг «фазл гулзори» фозиллигидан таралаётган ҳиддан жону дил файз топади. Унинг қиёфаси шунчалик нурунийки, биргина нигоҳи шуъласидан куёш ва ой нур олиб, ярқираб турибди. Амирнинг давлати жаҳонча ва тутган мавқеи осмон қадар юксакликда. Босиқлиги, камтарлиги ва шу билан бирга улуглиги буни намоён этади.)

Ушбу қабилдаги мадҳиялар, қасидалар шоир ва давлат арбобининг ибратли ҳаёти мазмуни ҳамда улуғ мутафаккирнинг мафтункор ғазалиёти ва шавқангиз дostonлари, донишмандона ўғитлари билан зийнат топган илмий асарларининг таъсир кучини янада ошириб, кейинги асрларда, хусусан, туркий ижодкорлар ўртасида Навоийнинг маънавий устоз-пир сифатида машҳурлик тутишига олиб келди. Навоий мададига умидворлик ўз даврида моддий манфаатлар замирида вужудга келган бўлса, кейин-кейин

унинг руҳониятидан мадад сўраш кўринишига ўтиб, ижодкорнинг асар яратишга бутун куч-қудратни сафарбар этишига далда берган. Масалан, Алишер Навоий ҳаёти ва ижодидан хабар берувчи XV аср қўлёзма манбаларида улуғ шоирнинг ажойиб хаттот бўлганлиги ҳамда хаттотларга устозлик қилганлиги ҳақида кўплаб маълумотлар учрайди. Бу ҳол кейинги давр хаттотлари орасида Навоийнинг асарларини кўчириш орқали «хаттотлик мактаби»ни ўташ ва унинг ғойибий «оқ фотиҳа»сини олиш анъаналарини юзага келтирди. Чунончи, бухоролик Ёрмуҳаммад қори Бухорий, Абдулбоқий Бухорий, Мулло Наврўз Бухорий, самарқандлик Абдулхай Самарқандий, Мулло Муқимхон Самарқандий, қашқадарё воҳасидан Муҳаммад Юсуф Шаҳрисабзий, Муҳаммад Раҳимхўжа Насафий, Тоҳирхўжа Шаҳрисабзий, Фарғона водийсидан мулла Рўзи котиб, Муҳаммад Амин Когоний, хоразмлик Муҳаммад Юсуф каби XIX асрнинг машҳур хаттотлари Навоий асарларини алоҳида меҳр билан кўчирганлар, заҳматкаш олим М.Ҳакимов қаламига мансуб Ўзбекистон Фанлар академияси қўлёзмалар институти фондидаги Навоий асарлари қўлёзмалари тавсифи китобида кўрсатилган 254 нусханинг икки юздан зиёдроғи XIX асрда китобат қилинганлиги ҳам фикримизни тасдиқлайди. Шунингдек, ўтган даврларда мамлакатимиз ҳудудида фаолият кўрсатиб ўтган бир қатор ҳукмдорлар шоиртаъб кишилар бўлган (масалан, Феруз ва Амирий-Ш.С.) ва улар фармойиш асосида Навоий асарларини кўпайтирганлар. «Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида 1709-рақамли «Чор девон»нинг охирига ёзилган хотимадан маълум бўладики, Қўқонда Навоий асарлари кўп китобат қилинган. Шу девоннинг хотимасида 1838 йили Муҳаммад Алихон буйруғи билан хаттотлар томонидан олти ой ичида уч юз адад Навоий «Чор Девон»ининг қўлёзмаси кўчирилиб, шерозали муқова қилинган...» Шу тарзда Алишер Навоий асарларининг заҳматкаш хаттотлар томонидан кўчирилган минглаб қўлёзма нусхалари вужудга келди. Навоий асарларидан маънавий озуқа олишнинг, ижодий баҳраманд бўлишнинг, унинг ажойиб анъаналарининг, айни чоғда ҳар бир давр бадиий китобат санъати ва ҳунармандчилигининг нозик маҳсули бўлган қўлёзмалар асрлар оша жаҳоннинг йирик шаҳарларидаги қўлёзма захираларига тўпланиб борди. Ҳозирги кунда Алишер Навоий асарларининг қўлёзмалари нафақат юртимизда, балки хорижий мамлакатларнинг Берлин, Мюнхен, Вена, Париж, Рим, Санкт-Петербург, Душанбе, Боку, Тбилиси, Ереван, Ашхобод, Қозон, Лондон, Оксфорд, Кембриж, Дублин, Унсала, Нью-Йорк, Филадельфия, Истанбул, Техрон, Кобул, Ҳайдаробод, Қоҳира каби шаҳарларидаги Шарқ қўлёзмалари захираларида сақланмоқда. Хаттот ва котиб-

лар Навоий асарларини кўчиришда, бир томондан, хаттотлик маҳоратини орттирсалар, иккинчи томондан, кўчириш жараёнида Навоий сўзи қудратининг нақадар кучли эканлигига янада қаттиқ ишона бошлаганлар ва мафтункор шеърят сеҳри уларни батамом ўз оғушига олган. Кўпчилик хаттотлар Навоийнинг бирор бир асарини кўчириб бўлишгач, ўша асар руҳи таъсиридан чиқолмай, ўз таассуротларини китоб охирида қайд этиб кетишган. Тасаввур ҳосил бўлиши учун ЎзФАШИ қўлёзмалар фондида 9367-инв.рақами остида сақланувчи Навоийнинг «Фаройиб ус-сиғар» девони сўнгида келтирилган мадҳияни тўлиқ келтириб ўтамыз:

**Сўз гулшанининг булбули гўёси Навоий
Маъни садафининг дури яктоси Навоий
Қуръон ичида ёд қилиб, Ҳақ деди: — инсон!
Инсон чаманининг гули раъноси Навоий.
Исо каби жонбахш, сўзи жонга муассир,
Мусо каби маъни яди байзоси Навоий.
Ҳам муршид анго ҳазрати маҳдуми Жомий
Ул важҳ илаким гавҳарафшоси Навоий.
Ҳам авжи фасоҳат уза шахбози маоний,
Ҳам қофи балоғат аро Анқоси Навоий.
Ҳам баҳри латофат аро гаввоси гуҳарсанж,
Ҳам боғи назокат гули ҳамроси Навоий.
Ҳар килки шакаррезлигидин сўзи ширин,
Сўз шакарининг тўтии шакархоси Навоий.
Ҳар бир газали ишқ элига ёри мувофик,
Сабр ояти мажлиси тарабафзоси Навоий.
Чун «Хамса» анго рутбада беш ганжи ҳақойиқ,
Девони муҳаббат, маю мийноси Навоий.
Ёзганда магар килки қазо назм ила отин,
Ул номага дебочаи афзоси Навоий.
Назм аҳли жаҳон базмида юз минг яна бешак
Ул зумра аро масруру аълоси Навоий.
Сўз шохидига бермади мундоғ киши зийнат,
Маъни юзининг ошиқи шайдоси Навоий.
Тахлиси келиб форсий девонида «Фоний»
Туркий сўзи назми аро тамғоси «Навоий»**

«Фаройиб ус-сиғар»нинг ушбу нусхаси 1836 йили (1252 ҳижрий) котиб Муҳаммад Юсуф ибн Уста Қаландар Марғиноний томонидан кўчирилган. Худди шу даврда, масалан, 1832 йилда Бухорода кўчирилган Навоий «Хамса»си сўнгида ҳам номаълум котиб томонидан улуғ шоир ҳақида ёзиб қолдирилган мисралар анчагина. Жумладан, у шундай ёзган:

**Навоийки, ул жомеи сирру жаҳр,
Анинг ҳар сўзидур муаммо мисол,
Анго етмагандин хирад нутқи лол.
Жаҳон ганжи ҳар байтидадур ниҳон,
Ки ҳар ганжидадур ниҳон бир жаҳон...**

Шунингдек, XIX асрнинг биринчи чорагида яшаб ўтган қаршилик котиб Муҳаммад

Раҳимхўжа Насафий ҳам Навоий «Хамса»сини кўчирар экан, улуғ шоирга бўлган меҳр-муҳаббатини 34 мисралик мадҳиясида юксак фахр билан қайд этади. Мазкур Хамса қўлёзмаси Самарқанд давлат университети шарқ қўлёзмалари фондида 1007734-рақами остида сақланиб, ундаги маснавийда, жумладан, шундай келтирилган:

**Йўқтурур баҳр аро наво чеккан
Бўйла булбул каби садо чеккан.
Баҳри маънида гавҳар кони,
Дуржи маънида Бу Али Сони.
Оллоҳ-оллоҳ не сўз деюр булбул,
Ўқугондан очар юрак гул-гул.
Турфа сеҳрею, йўқ, эъжозе
Шеър аро кўргузуб неча созе
Мисраи сарвдек чунон мавзун.
Ҳар бирин зимнида неча мазмун.
Сўзи анфоси Исодин ширин,
Бори турлук чаман-чаман рангин.
Нукталар шеър аро чу хол келиб,
Тўқуб андоқки, жонфизой келиб...
Булбули хушнаво Навоийдур,
Комилу бо сафо Навоийдур...**

Кўринадик, котиблар Навоий асарларини кўчиришни шараф деб билганлар ва шу асар таъсирида ўз кечинмаларини қоғозга туширар эканлар, Навоий даҳосига яна бир карра таъзим этганлар ва ўзларининг шу улуғ зот авлоди эканликларидан бениҳоя фахрланганлар.

МАЪНИ САДАФИНИНГ ДУРРИ ЯКТОСИ...

Мазкур котибларнинг бири Навоий газалиётини кўчирган бўлса, бошқалари «Хамса» достонларини китобат қилишган. Аммо барчаси жўровоз бўлиб, Навоийнинг ҳар байтида «жаҳон ганжи ниҳон» эканлигини эътироф этганлар. Котибларнинг асосий кўпчилиги форс адабиётини чуқур тушунувчи инсонлар эканлигини ва табиийки, кўплаб форс классиклари асарларини кўчирганликларини ҳисобга оладиган бўлсак, ўз ўзидан равшанки, улар наздида Навоий газалиёти билан форс-тожик мумтоз адабиёти вакиллари газалиётини, Навоий «Хамса»си билан форсий «Хамса»ларни маҳорат даражаси жиҳатидан тарозидан тортиб кўриш муаммо бўлмаган. Шу жиҳатдан улар Навоий ижодида «мана мен» деб бўй кўрсатган муҳим жиҳатни илғай олганлар, яъни мавзу, сюжет, жанр хусусиятларининг турфа ранглиги фонида катта маънони мўъжаз мисраларга сингдира олиш даражаси Навоийда анча юксаклигини аниқлаганлар ва табиийки, улуғ шоир байтларга жойлаган маъно ҳамда мазмун оқимининг шиддатидан ҳайратга тушганлар ва пайдо бўлган ҳаяжон вулқони юқорида мазкур бўлган шеърлар шаклида отилиб

чиққан. Бундай мисолларни кўплаб келтирса бўлади. Шоирларни айтмайсизми? Истеъдодли лирик ва эпик шоир Муҳаммадниёз Нишотий «Хусн ва Дил» достони бошида Шарқ достонна-вислик мактабининг устодлари Шайх Низомий Ганжавий, Хисрав Дехлавий ва Абдурахмон Жомийларни таъриф қилар экан, Алишер Навоийга алоҳида муҳаббат билан қарайди:

**Шеър элидин ул ки муқаддам эди
Хар бири бир баҳри муаззам эди...
Яна бири булбули достонсаро,
Яъни Навоий эрур, ул хушнаво
Ўзга эрур донишу фарҳанг анга
Етти фалакдур ети авранг анга
Етти ақолим узадур моҳ ул,
Етти қалам аҳлигадур шоҳ ул.
Гулшани сўз топгали зеби вужуд,
Чеккан эмас булбуле андоқ суруд.
Буржи камол узра эрур офтоб,
Авжи мақол узра муалло жаноб.
Ўзга сухан аҳли эрур чун саҳо,
Чикса қуёш бўлгуси ул бебаҳо.**

Қаранг, Нишотий буюк хамсанавислар орасида Навоийнинг «донишу фарҳанг»и ўзгачароқ эканлигини алоҳида бўрттириб кўрсатмоқда ва «сўз гулшанида андоқ суруд чеккан булбул» бўлмаганлигини айтмоқдаки, бу эътироф Навоийнинг биз тушунганчалик «Хамса»ни туркий тилда ёзганига ишора эмас, балки умуман хамсанависликдаги Навоий маҳорати ва мақомига тегишли таъкид эканлигини қайд этишни хоҳлар эдим. Худди шундай манзарани Шермуҳаммад Мунис ижодида ҳам кўриш мумкин:

**Волии мулки тариқат гар Низомийдур манго,
Манзили маънига Хизри роҳ Жомийдур манго.
Хотиримга Хисравийдин ҳар замон шуре етиб,
Баңда давроннинг бори ширин каломидур манго.
Пири Ансорий сўзидин чошни нутқим топиб,
Сўзда ҳосил шарбати юҳилизомийдур манго.
Ҳофиз Шероз лутфидин тараққийлар топиб,
Жилвагоҳ аҳли тасаввуфнинг мақомидур манго
Юзима Аттор ҳар лаҳза дўкони файз очиб,
Доим андин атрпарвар жон машомидур манго.
Файзи Фирдавсий гаҳи кўнглум очиб фирдавсдек,
Гоҳ Ҳоқоний футуҳининг паёмидур манго.
Гоҳ таъбим Анварий нури била равшан бўлиб,
Гоҳ Саъдий жомининг файзи мудомидур манго.
Нусхаи таъкид Бедилдин топиб файзи сухан,
Маъни ичра номаи иқбол номийдур манго.
Қилса ҳосид даҳли бежо сўз аро йўқтур ғамим
Ким, бу маънида Навоий руҳи ҳомийдур манго.**

Эътиборли жойи шундаки, мазкур шеърда Мунис форс-тожик адабиётининг кучли билимдони сифатида кўзга ташланади: У ҳар бир машҳур шоирнинг шеърятдаги ўзига хос

жиҳатларини кўрсатиб ўтар экан, салафлар ижодининг услубий ўзига хосликларини кашф этган ва ижодий ўзлаштира олган етук шоир сифатида ўзини намоён қилади. Навоийга келганда, Мунис унинг Шарқ адабиёти устунлари орасида сўз маъносини юқори чўққига кўтара олган санъаткор сифатида ажралиб туришини алоҳида кўрсатиб ўтади. Шу сабабдан уни бошқа бир ғазалида жаҳонгир деб атайди:

**Сўз ичра Навоийки жаҳонгир дурур,
Мунисга маоний йўлида пир дурур.**

Маълум бўладики, Навоий ижоди ҳозирги даврдаги каби том маънода илмий ўрганилган бўлмаса-да, стихияли равишда форс-тожик шеърятини билан солиштирилган. Ҳар бир ижодкорнинг маҳорат даражаси белгиланган. Стихияли дейишимизга сабаб шуки, ўз маҳоратини оширишга бел боғлаган ҳар бир шоир ўз салафларидан муайян «сабоқ» олиши табиий. Бунда у тадқиқотчи ролида ўзидан олдин ўтган забардаст ижодкорлар «устахона»сини кўздан кечириш йўлидан боради. Шеърят оламидаги бир-бирига узвий боғланган анъаналар ва уларнинг ривожланиш босқичлари, жанрдаги ранг-баранглик ва уларнинг турли тилли адабиётларга кўчиш жараёни билан танишар экан, у ўзи эргашаётган маънавий устозининг ўзига хос услубини, илғор жиҳатларини илғамай ўтиб кетиши мумкин эмас. Навоийнинг сўзни маъно пардасига ўрашдаги юксак маҳорати шоирларнинг ижод мактабини ўташда дуч келган ана шундай амалий кўргазмаларидан асосийсидир. Шоир бежиз айтмаган:

**Огаҳий, ким топгай эрди соз
назмнингдин наво,
Баҳра гар йўқтур Навоийнинг
навосидин санго.**

Навоийнинг навоси — сўз ва маъно уйғунлиги улуғ шоирнинг барча халафлари ижодида ўзига хос тарзда ифода топиб, янги оҳанглар касб этди. Уларнинг жилвакор садолари буюк ўзбек шеърятини мақомини янада жозибали ва дилтортар бўлишига хизмат қилди. Қолаверса, юқорида номи келтирилган котиб ва шуаро томонидан Навоий ижодидаги муҳим хусусиятнинг Шарқ шеърятини фонида ажратиш кўрсатилишига юзакли мақтов эмас, балки чуқур изланишлар натижасида келинган илмий хулоса сифатида қараш лозим. Ушбу жиҳат ўз навбатида ҳозирги давр олимлари олдига ҳам маълум вазифалар қўйиши турган гап.

**Шухрат СИРОЖИДДИНОВ,
филология фанлари доктори**